

ДРАГАНА ЈОВАНОВИЋ

ШКОЛА БЕЗБОЖНИШТВА КАО ДЕО „ИЗУКРШТАНОГ ГРАЂА” АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ

*Јер рай је најјодеснији шренућак за појављивање и цвећање зла.
Рай је ња позорница на којој зло изводи највеличанственије представе
свој разуздани њлес;
само у рају луциферска маџија надмаћује сваку друћу,
џа и маџију о добром.¹*

САЖЕТАК: У раду је предмет анализе *Школа безбожничџтва* Александра Тишме – једина збирка прича у циклусу књига које је аутор означио термином „петокњижје”. Насиље, идентитет и кривица – конститутивне тачке стваралаштва Александра Тишме – неизоставни су и кључни елементи за анализу прича: „Шнек”, „Школа безбожничтва”, „Најгора ноћ” и „Стан”. У њима се аутор изнова профилише као писац већма хомогеног опуса, јединствене слике света уоквирене граничним ситуацијама (какве су рат, смрт и патња) с јунацима-изопштеницима. Сагледавањем тематско-мотивских преокупација у збирци, уз позивање на релевантна социолошка, филозофска и књижевнокритичка теоријска упоришта, циљ је расветлити њено место спрам дела *Ујоџреба човека*, *Књџа о Бламу*, *Кајо* и *Вере и завере*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александар Тишма, *Школа безбожничџтва*, „петокњижје”, „јеврејски комплекс”, идентитет, насиље, кривица

Премда су литерарни почеци Александра Тишме обележени најпре збиркама поезије *Насељени свей* (1956) и *Крчма* (1961),

¹ Милисав Савић, „Писац на бициклу”, *Повраћак миру Александра Тишме*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац, Матица српска, Нови Сад 2005, 308.

своје највеће списатељске домете он остварује посредством про-
зних остварења. Романима је потврдио своје место у књижевности
двадесетог века и поетичко опредељење, најпре *Књигом о Бламу*
(1972), затим и *Ујошребом човека* (1976), што је препознато и на-
грађено у културној јавности. Ипак, у стваралаштву Александра
Тишме видљива је и значајна традиција кратке приче, како и сам
аутор указује – „Ибикина кућа” је прва приповетка коју је написао,
док су касније уследиле и збирке *Кривице* (1961), *Насиље* (1965),
Повраћајак миру (1977), *Школа безбожницићива* (1978). О последњој
наведеној збирци биће речи у овом раду. Она је део „петокњижја
о мешанцима” или „изукрштаног грања”, како је Тишма означавао
скупину следећих дела: *Књига о Бламу*, *Ујошреба човека*, *Школа
безбожницићива*, *Вере и завере* (1983) и *Кайо* (1987).² Међу побро-
јаним делима „петокњижја” *Школа безбожницићива*, овенчана Ан-
дрићевом наградом, једина је збирка прича и, између осталог, због
таквог изузетка какав представља вредна је промишљања и истра-
живачке обраде. У циклусу од пет истакнутих дела теме и мотиви
се унеколико разликују, временски распон је разнолик и креће се
од година које непосредно претходе Другом светском рату до по-
слератног периода. Ипак, све се у њима обликује спрема два пола,
две кључне конститутивне тачке – насиље и идентитет. Није реч
о новитету, насиље и идентитет обликован насиљем су најчешће
спомињани појмови у књижевнокритичкој рецепцији дела Алек-
сандра Тишме. Према је сам аутор у више наврата скретао пажњу
да у опусу има и књига другачије провенијенције, попут романа *За
црном девојком*, она су остала у мањој или већој сенци дела која про-
жима јеврејски идентитет, однос жртве и целата, немогућност по-
јединца да се носи са снажним осећањем кривице. Већма га је зао-
купљао „фатални преокрет у човеку, мирење са злом које ће учи-
нити, и фатални преокрет у другом човеку, мирење са злом које ће
му бити учињено – та гранична тачка немогућег која се, ипак, омо-
гућује и остварује”.³ Наспрам колективитета, у Тишмином опусу
доминира испитивање индивидуалних (не)могућности у задатим
историјским оквирима. Како запажа Зорица Хаџић, „Тишму више
од колективних трагедија интересује појединац у сукобу са исто-
ријом, пореклом, временом, собом као и да је тај појединац хронич-
но усамљен, окружен сивилом ратних или поратних кулиса”.⁴

² Александар Тишма, *Шта сам говорио*, прир. Љубисав Андрић, Про-
метеј, Нови Сад 1996, 204.

³ Исто, 42.

⁴ Зорица Хаџић, „Приповедачки квартет Александра Тишме”, предговор
у: Александар Тишма, *Школа безбожницићива*, Академска књига, Нови Сад
2010, 5.

Отуда не чуди дефинисање те књижевности као књижевности расцепа,⁵ те декларисање мотива насиља и патње као вида Тишминог контрапункта.⁶ *Школа безбожнициџва* тематски се ослања на раније објављене романе, пре свега на *Ујоџребу човека*, али и на *Књиџу о Бламу* због јеврејске теме, али и литераризовања мотива градње, рушења и власништва над објектима у успостављеном поретку након Другог светског рата. Збирка је и настала упоредо с другим делима; непосредно након *Ујоџребе човека* писцу се јавила идеја о четири приповедне ситуације које би могао описати, док је интересантан податак да је *Школа безбожнициџва* настајала у тренуцима када је писац завршавао збирку *Повраџак миру*, која својим насловом упућује на готово дијаметрално супротно поетичко опредељење, те приче „значе заиста неки повратак миру, не само зато што су мирнодопске по теми, него и што рашчлањавају мање драматичне проблеме од оних изложених у романима”.⁷ У његовом стваралаштву извесно је да је постојала тежња да се начини отклон од приповедања мучних и мрачних тема људске егзистенције, али је она заживела на нивоу спорадичних случајева. Сам Тишма ће, у разговору са Драгијем Бугарчићем из 1977, на питање о чему тренутно пише одговорити: „Нажалост, опет о злу”.⁸ У збирци *Школа безбожнициџва* свака од прича тематизује понашање појединца у граничним ситуацијама које, дакле, неизбежно нешто мењају у дотадашњем поретку. Позивајући се на тврдњу Жана Америја (Jean Améry) о телесном насиљу као виду постављања дислоциране личности, Тишма указује на то да сродно запажа у насиљу које чине његови јунаци:

И то су махом дислоциране, са свог правог места померене личности. Било да су подигнути изнад положаја који по својим способностима и склоностима заузимају, било да су гурнути испод, они се нађу у једној празнини, где тело постаје „читаво наше ја и читава наша судбина”, како каже Амери истим поводом. Време у ком сам сазревао, а то је уједно време о којем пишем, погодује, нажалост, таквим губљењима свог правог места, што доводи до насиља.⁹

⁵ В. Владимир Гвозден, „Тишмина књижевност расцепа”, *Повраџак миру Александра Тишме*, ур. Јован Делић, Светозар Кољевић, Иван Негришорац, Матица српска, Нови Сад 2005, 74–92.

⁶ В. Милица Мићић-Димовска, „Прецизност слика у Тишминим делима”, исто, 94.

⁷ Александар Тишма, *Шта сам џоворио*, 61.

⁸ Исто, 43.

⁹ Исто, 79.

У првој причи Шнеков дотадашњи живот се мења ступањем у везу с Љиљаном, он преузима идентитет њеног преминулог супруга посредством болести; у причи „Школа безбожничтва” иследник Дулич своје понашање према окривљеном саображава здравственој ситуацији свог сина. Прича „Најгора ноћ” обележена је ишчекивањем сутрашњег одвођења у логор и дилемом јунака да ли треба бескомпромисно прихватити позицију жртве и повиновати се захтевима средине, чије је законе благовремено уважио да се њима руководи – уз свест да је смрт у том случају неизбежност, или ипак покушати учинити нешто да се таква судбина предупреди. У последњој причи „Стан” Александар Тишма тематизује послератни период и демонстрирање силе новог поретка над појединцима, али и опортунизам оних у чијим су рукама моћ и закон. У центру збивања је јунак који у трагању за новим, комформнијим местом за живот бива увучен у мрежу административних процеса који не маре за свест и савест појединца. Тишма пише о оном најнижем у људском бићу или о урођеној склоности ка неморалном коју сваки човек настоји да потисне или прикрије – до момента када се перцепција (не)моралног промени. Комплексност ситуација у прекретничким моментима показује и сву сложеност коју подразумева доношење одређених одлука – по правилу безизлазне ситуације чине да јунак не осећа сатисфакцију на коју год страну дилема да превагне, премда је најчешће избор направљен мимо њега. У том случају јунацима, према речима Весне Братић, остаје само да избор „интимно прихвате, интернализирају као свој и слиједе тај пут, да употребљавају и буду употријебљени, остајући на крају свега исцијеђени и неупотребљиви у очекивању смрти као јединог могућег избављења из неодрживог и неиздржљивог мрака свакодневног бивања”.¹⁰ Тишмини јунаци су и у тој збирци прича потекли с маргине. Зорица Хацић ће у предговору издања из 2010. године јунаке приповедачког квартета какав је *Школа безбожничтва* означити сложеницом „полу-људи, чак ни то”.¹¹ Шнек је бивши бегунац, Јеврејин, човек лишен права на сопствени идентитет – стога преузима туђе обрасце понашања; Дулич је „нижи иследник контраобавештајне службе”¹² [истакла Д. Ј.], у „Најгорој ноћи” јунак је такође обесправљени Јеврејин, док се у причи „Стан” прати Бранко Чаковић, за ког нема места на вишим друштвеним лествицама у новом поретку. У миметичко-реалистичком маниру Тишма покушава да допре до суштинског у људској

¹⁰ Весна Братић, „Искуство насиља и страдања у романима Александра Тишме”, *Књижевна смјера*, XLIX, 183 (1), 2017, 97.

¹¹ Зорица Хацић, нав. дело, 16.

¹² Александар Тишма, *Школа безбожничтва*, 46.

природи, а оно је у веку насиља неизбежно с негативним предзнаком. Иако је сила љубави једина која може да укине употребу човека,¹³ у епоси обележеној страдањима и смрћу сила насиља је постала опсесивна тема услед запитаности шта је човек и шта је у стању да учини или поднесе. Александар Тишма се не либи да прикаже, Бодријаровим речником, „ружније од ружног”,¹⁴ остварујући доминантно у својим делима *ефекаџи Холокаустџа*, уопштено – ефекат рата, што чини његову књижевност производом читања и накнадног виђења догађаја четрдесетих и педесетих година двадесетог века.¹⁵ У *Филозофији зла* Лаш Свенсен (Lars Fr. H. Svendsen) указује на то да је могућно „наследити природно зло, на пример слабо срце, али не и морално зло, које код сваког појединачног људског бића мора бити засновано на сопственом избору”,¹⁶ те да се зло мора посматрати као морални проблем, дакле људски.¹⁷ Томе је близак и Тишмин манир грађења јунака, зло постаје антрополошки, урођени механизам деловања који се може обуздати, али и појачано испољити у граничним околностима какве доноси рат, страдање и патња.¹⁸ Ако је опредељење за зло резултат слободне воље, једино што се може чинити јесте разматрати факторе који у одређеној мери стварају услове да до таквог одабира дође. Уколико се у обзир узме појам радикалног зла из терминологије Хане Арент (Hannah Arendt), тиме што долази до дехуманизације и брисања сваке индивидуалности у тоталитарном уређењу свако је подложен томе да постане жртва или насилник.¹⁹ Јасно је да се Тишмин стваралачки лук умногоне креће између та два пола, изузетке не представљају ни јунаци у причама „Најгора ноћ”, „Шнек” и „Школа безбожништва” – у којима су јасно подељене улоге жртве и насилника. С друге стране, прича „Стан” у једном јунаку мири обе концепције – он је био насилник, што се види у поступку према оцу, али и жртва поретка (дају му ниже чиновничке позиције, приморан је да изабере стан који га поновно ставља у позицију узурпатора).²⁰

¹³ Александар Тишма, *Шпџа сам љоворио*, 125.

¹⁴ Жак Бодријар, *Прозирносџи зла: оџлед о крајносним феноменима*, прев. Мидораг Радовић, Светови, Нови Сад 1994, 21.

¹⁵ Владимир Гвозден, нав. дело, 81.

¹⁶ Лаш Фр. Х. Свенсен, *Филозофија зла*, прев. Наташа Ристивојевић Рајковић, Геопетика, Београд 2001, 48.

¹⁷ Исто, 16.

¹⁸ Невена Варница запажа да чак и насилник у Тишмином делу није слободан да дела по сопственом нахођењу, већ „бирајући облике насилног понашања, човек губи људскост, губи себе и постаје заточеник своје зверске природе”, Невена Варница, „Насиље, циркус, парадокс”, предговор у: Александар Тишма, *Каџо*, Академска књига, Нови Сад 2012, 5.

¹⁹ Лаш Фр. Х. Свенсен, нав. дело, 142.

²⁰ Дамњан Антонијевић, осим у лику Шнека, и у лику иследника Дулича препознаје образац жртве: „Жртва није жртва само зато што се опасност наднела

Тишмини ликови нису једнодимензионални, он не приказује индивидуе у потпуности независне од околности, јер за њих нема места у тоталитарним друштвима, него на издвојеним примерима, метонимијски, синтетише један тоталитет. Управо подела на жртве и насилнике последица је губитка архајског приватног и експанзије идеолошке „колективности којој се ниси могао одупрети”²¹ – што доводи до схватања попут оних Радомана Кордића да су јунаци Тишминих прича „у ствари, функције образаца постојања и понашања”,²² и Дамњана Антонијевића да је „[д]огађај у његовој [Тишминој] прози *йџединачни*, залутали рукавац бучног широког [sic!] *ойџийеі* тока историје”²³.

Извесно је да је брак међупростор између општости рата и посебности болести у причи „Шнек”.²⁴ Шнека у сред ноћи буди главобоља, али ујутру она изненада нестаје, што изазива зачудност у јунаку коме никада „главобоља није прошла без лека”.²⁵ У даљем наративу јасно је да се ноћ у којој га је главобоља пробудила одиграла пре два месеца, што се поклапа с временским распоном ступања у везу с Љиљаном Калајић. Тај моменат указује на суштинску специфичност Шнековог лика, односно на његову склоност ка идентификацији. Она подразумева подражавање туђих особности, која се у Шнековом случају остварује на нивоу болести. Неретко је идентификација присутна у Тишмином опусу, најчешће управо на нивоу дихотомије насилник–жртва, јунаци се по правилу идентификују с једним од два поменута ентитета. И сам Тишма се идентификовао с другима; у *Дневнику* се опредељење за јеврејство, између осталог, види и у препознавању себе у лику дечака из варшавског гета:

Ја сам онај дечак с качкетићем, руку дигнутих увис, у десном углу фотографије са спровођења Јевреја из варшавског гета после побуне – само, ја сам дечак који је подвалио одраслима – и тако

над њу, већ је жртва зато што је предодређена за жртву организацијом свога духовног и физичког хабитуса, у историјским релацијама [...] Он прелази пут од инфериорности до садизма, од садизма до потпуне моралне монструозности. После тога долази одрицање бога и преузимање његових прерогатива, дакле апсолутна моћ над људима, без консеквенци, без људскости. Дулич ће се наћи на горњој граници сатанизма, на почетку лудила”, Дамњан Антонијевић, „Живети неслободу, приповедачка проза Александра Тишме”, *Поља*, год. 25, бр. 242, април 1979, 20–21.

²¹ Александар Тишма, *Шпиа сам йоворио*, 211.

²² Радоман Кордић, *Тумачење књижевної дела*, Дечје новине, Горњи Милановац 1988, 155.

²³ Дамњан Антонијевић, нав. дело, 20.

²⁴ Војислав Секељ, „Александар Тишма: Школа безбожништва”, *Поља*, год. 25, бр. 246/247, август–септембар 1979, 34.

²⁵ Александар Тишма, *Школа безбожништва*, 23.

избегао крај који му је био намењен. Само сам тај дечак, и ништа друго (као што и не може бити друго онај који је већ нешто). Нисам писац, ни муж, ни отац, већ тај дечак у улози писца, мужа, оца, до које је дошао пошто је подвалио. Зато је половичан, још увек замишљен онамо, то се види већ и на његовом тадашњем лицу.²⁶

Не чуди што истакнути извод подсећа на контемплације главног јунака *Књије о Бламу* – Блам, такође, живи позајмљени, на превару извојевани живот, што га прогања као опсесивна мисао. Шнек се не разликује много од Мирослава Блама, и он је јунак који је на превару избегао „предодређену” смрт, који се бекством супроставио идентификацији са жртвом, али не и другим видовима преузимања идентитета. Да би избегао јеврејску судбину, преузео је идентитет Милоја Саратлића; да би „бар своју смрт учинио смисленим” поистовећује се са Зораном Калајићем.²⁷ Премда Шнек не показује изразите знаке кајања због избегнуте смрти у доба окупације, односно та кривица преживелог није доминантно истакнута у причи, она је иманентно присутна. Мотив брака као вида озакоњеног конвертирања себе у другу улогу и други лик показује се у причи „Шнек”, као и у *Књизи о Бламу*, као само један од механизма заваривања да се од исконског себе може побећи. Јунаку се на крају наратива – „кад се коначно хтео везати тог другог, поистоветити се с њим за увек”²⁸ – враћа главобоља – она понета у наслеђе од родитеља, као симболички подсетник да се од кривице преживелог не може уклонити, као ни од јеврејског порекла, било да је оно свесно прихваћено, било да је инхерентно заступљено. Речима Михајла Пантића, „Шнекова главобоља носи нешто од главобоље света и главобоље века у којем се он обрео”.²⁹ Идеја да болест потиче од Љиљане, окренуте животу, која се „не бори, јер не стрепи, и зато не унесрећује”³⁰ још је један Шнеков механизам самообмане, али и афирмација идеје да они који се не налазе у идентитетском расцепу могу егзистирати усмерени на сам процес живљења – на оно што јесу. Хенријета је стога супротност Љиљани, јер њена борба за телесни опстанак није ништа друго до покушај превладавања сопствене персонaлности у нади да се може побећи од сопства и бити неко други како би се избегло сигурно страдање. По томе, та Тишмина јунакиња наликује Вери

²⁶ Александар Тишма, *Дневник 1942–2001*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 2001, 596.

²⁷ Александар Тишма, *Школа безбожничтва*, 41.

²⁸ Исто, 45.

²⁹ Михајло Пантић, „’Школа безбожничтва’ Александра Тишме”, *Лейо-пис Майице српске*, год. 175, књ. 464, бр. 1–2, јул–август 1999, 87.

³⁰ Александар Тишма, *Школа безбожничтва*, 39.

Кронер, премда је јасно у оба случаја да о било каквом бекству не може бити речи. Шнекова спознаја да „[м]оже свака мора остати оно што јесте”, уз потпуни изостанак симптома болести Љиљаниног бившег мужа, унеколико је мирeње с позицијом у којој се нашао, где једино што може јесте „да будан сачека устајање у том туђем стану са туђом женом”,³¹ јер „да би човек могао потпуно да се преда, он мора бити потпун човек, не може бити половичан”.³²

Славој Жижек разликује агресију као животну снагу и насиље као снагу смрти – према његовом суду, насиље је ексцес агресије „који омета уобичајени поредак ствари тиме што непрекидно жели све више и више”.³³ Управо немогућност Тишминих јунака да се ослободе тог вишка који агресију преводи до смрти, односно неспособност да своју жељу за демонстрирањем силе ограниче, чини доминантом силу насиља у његовим остварењима. У збирци *Школа безбожницићива* истоимена прича нуди прототип таквог јунака у лику иследника Дулича, који мучи своју жртву до крајњих граница, односно до смрти у страхотним мукама. Лаш Свенсен запажа да „[м]орално [нас] зло више узнемирава од природног”,³⁴ што не чуди с обзиром на то да особа која чини зло свој насилни чин сматра делом добра, односно иза жеље да повреди некога крије се оно што је за насилника – у његовом корпусу вредности – добро. Поетичка потреба да се насиље оголи до крајњих граница, како оног који у причи насиље подноси, тако и самих читалаца, показује специфичност Тишминог поверења у књижевност, што истичу и Предраг Палавестра и Владимир Гвозден,³⁵ о чему је и ауторка овог рада писала у другом истраживању.³⁶ Гвозден указује на то да колико год се у критици апропо стваралаштва Александра Тишме истицао мотив бесмисла живота,

управо се може рећи да је ткање саме приче трагање за смислом. И ту се у коначној форми додирују његов идентитет као писца и јеврејски идентитет – у том трагању за формама културе, за причом која је, поред свег бесмисла, ипак прича – за разлику од догађаја холокауста који је пуки бесмисао безличне технологије зла.³⁷

³¹ Исто, 45.

³² Александар Тишма, *Шта сам говорио*, 128.

³³ Славој Жижек, *О насиљу: шест погледа са стране*, прев. Тончи Валентић, Наклада Љевак, Загреб 2008, 57.

³⁴ Лаш Фр. Х. Свенсен, нав. дело, 84.

³⁵ Предраг Палавестра, „Јеврејска тема Александра Тишме”, *Повраћац миру Александра Тишме*, 22.

³⁶ В. Драгана Јовановић, „Дискурс, мит и жена у роману *Вере и завере* Александра Тишме”, *Савремена филолошка истраживања*, ур. Ненад Томовић, Филолошки факултет, Београд 2024, 291–292.

³⁷ Владимир Гвозден, нав. дело, 89.

Лони Атенс (Lonnie Athens) разликује тумачења која воде до насиља, издвајајући их у четири категорије: фрустративно-дефанзивна, фрустративна, злонамерна и фрустративно-злонамерна тумачења.³⁸ Од побројаних, у причи „Школа безбожничтва” може се уочити комбинација фрустративно-злонамерних тумачења: све што жртва чини састоји се у томе да нас „спречи или да нас натера да поступимо на одређени начин, а кривац за то је њена злоба”.³⁹ Остојиново огрешење огледа се у његовом мекуштву: „А младић је у ствари био мек, мекши од свих које је досад тукао и виђао тучене – зато је тако лако и губио свест, бежећи у ошамућеност, у мртвило, испред одговорности.”⁴⁰ Сам Дулич, који у себи носи мекуштво, али савладано, спрам Остојина, ког слабост чини храбрим у очима насилника, осећа појачан степен мржње, нарочито кад у жртви види појавност „нечег девојачког”.⁴¹ И то девојачко, та лепота младог Остојина, изазива у Дуличу неку врсту фрустрирајуће еротске конфузије, нарочито кад насупрот Остојинове складности, видљиве и након мучења, постави сопствену незграпност и неугледност. Пометња у Дуличу изазвана је околним хаосом, на шта се упућује од првих редова приче описима попрскане сијалице, крвљу и прашином испуњене радионице, док јунак прижељкује чистоћу и удобност као веснике угледа „на човеку којег окружују, а он је био гладан угледа колико и новца”.⁴² Али нелагоду у том нижем иследнику мађарског порекла изазива најпре идентитетска збрка, видљива још у презимену Дулич, наслеђеном „од заборављених словенских предака” – оно га је изнова подсећало на то да су и „његово друштвено опредељење и његово мађарство били заправо климави”.⁴³ У великој мери такав Дуличев положај подсећа на Стјепана Ковића из приче „Бифе ’Титаник’” Иве Андрића, илустровано у следећем Андрићевом опису: „То је био један од оних јалових и упуштених људи који нити вену нити сазревају, не могу да се помире са ситним и просечним начином живота, а немају способности да га радом и истрајношћу измене.”⁴⁴ Поново се испоставља да је насиље производ личних фрустрација, али и друштвене толерантности да се неко прихвати таквог посла који је „морао неко обављати”.⁴⁵ Дулича не забрињава екстремност насиља које спроводи, јер зна да у систему вредности чији је део нико не кажњава

³⁸ Наведено према: Лаш Фр. Х. Свенсен, нав. дело, 134–135.

³⁹ Исто, 135.

⁴⁰ Александар Тишма, *Школа безбожничтва*, 47.

⁴¹ Исто, 49.

⁴² Исто, 46.

⁴³ Исто, 63–64.

⁴⁴ Иво Андрић, *Јеврејске приче*, Народна књига, Београд 1991, 106.

⁴⁵ Александар Тишма, *Школа безбожничтва*, 65.

за превише насиља, док се снебивљивост при извршавању дела може схватити као одлика колебљивог духа, неувереног у насušност потребе да се насиље изврши. У тексту је то јасно поткрепљено следећим приповедачевим саопштењем: „Такво је овде било написано правило службе, да се сваки наговор на грубост прихвата, јер је она мерило залагања, и свако је бежао од могућне сумње да то правило изневерава.”⁴⁶ Иако припада колективу окупаторског репресивног апарата, Дулич је изопштеник и усамљеник, свестан опасности једног погрешног корака, у сталној бојазни од огрешења о успостављене норме.⁴⁷ Али осим у служби, изопштеник је и у сопственој породици, чак ни једино што сматра ваљаним на себи – косу – није успео пренети на сина; ништа сем слабости и мекуштва. То прогања јунака и онемогућава му осећање чисте љубави према болесном детету, управо јер своје наслеђе препознаје у њему, а самим тим и ону мисао Сергија Рудића из романа *Вере и завере* да се, пре или касније, болесни „напуштају, занемарују, то је закон сваког окршаја, сваке побуне”.⁴⁸ Чини се је Тишма градећи лик иследника Дулича испицавао границе до којих људска грубост и садизам могу да иду, испитујући степен уверљивости које сцене насиља могу достићи. Најзад, свакоме ко се претходно упознао с ранијим Тишминим остварењима слике насиља из „Школе безбожништва” више одсликавају могуће него невероватне сценарије. Сцена насиља над Остојином рефлектује оно што је Јелена Ангеловски означила као приповедачево спуштање „дубље у поноре људских порива за мучењем”.⁴⁹ Гојко Божовић је запазио да нема катарзе, услед изостанка чистих емоција, у драмама људских судбине које описује Тишма, самим тим нема ни хуманистичке пројекције света.⁵⁰ Јасно је то изражено у насловној причи, Дулич је и изопачени садиста и забринути отац, привидне противречности помирене су унутар његове личности. Изостајање божанског гнева, самим тим и правде која би морала задесити иследника, афирмише зло и (не)моралне скрупуле као чисто људску ствар. Александар Тишма у својим делима не кажњава злочинце како би

⁴⁶ Исто, 57.

⁴⁷ „Сувремени човјек масе изолиран је и усамљен, иако је дио гомиле: он не посједује увјерења која би могао дијелити с другима, већ само пароле и идеологије које му пружа медиј комуникација”, Ерих Фром, *Анајтомија људске десирективности I*, прев. Гвозден Флег, Весна Марчец-Бели, Напријед–Нолит, Загреб–Београд 1989, 124.

⁴⁸ Александар Тишма, *Вере и завере*, Нолит, Београд 1983, 259.

⁴⁹ Јелена Ангеловски, „Прозни опус Александра Тишме” (докторска дисертација), Филолошки факултет, Београд 2014, 48.

⁵⁰ Гојко Божовић, „Употреба човека или драма без катарзе”, *Повраћац миру Александра Тишме*, 174–175.

изазвао катарзичну емоцију у читаоцу, али га свакако упозорава на то шта је све у стању људско биће да учини и чега све има у злу које човек наноси другом човеку. За то питање индикативни су одговори које аутор даје у једном интервјуу, указујући на терет рођења и терет одговорности „за оно што сами нисмо починили, али иза чега ’стојимо’ као припадници неке нације, или друштвеног слоја”, али и на слат у наношењу зла и недостатак љубави као главни и свеобухватни разлог: „Када је човек онемогућен да воли, он се окреће злу, а ако су онемогућене читаве масе, долази до масовног зла.”⁵¹

Након што је посетио Аушвиц, Александар Тишма увиђа да је тамо открио „ту своју неживљену спону с јеврејством”, коју је већма пренео путем својих најуспелијих остварења.⁵² Дамњан Антонијевић запажа да су инфериорност – „расна и класна” – и пасивност конститутивни елементи онога што се у Тишмином делу може означити „јеврејским комплексом”.⁵³ Осим у причи „Шнек”, и средишњи лик приче „Најгора ноћ” је Јеврејин. Његова неспособност да дела и препусти се ризику одражава поменути „јеврејски комплекс”. Александра Тишму је у великој мери заокупљало питање шта је то што човека – Јеврејина – спречава да се на било који начин супротстави одвођењу у логоре, односно у смрт. У психологизацији лика неименованог Јеврејина донекле се може потражити одговор на то питање. Терет одговорности уз терет рођења неретко је Јевреје из Тишминих дела стављао у безизлазну позицију. Да, они јесу размишљали о бекству као једном од могућих видова избављења, али у стварности приче нису веровали да је спас од предодређене судбине постојао. Суровост која их је задесила била је надреална по свим здраворазумским мерилима: „Нису схватили, нису се усуђивали да поверују своме схватању и нади у смисао стрке”, пише Тишма у *Књизи о Бламу* приликом описивања Новосадске рације.⁵⁴ С друге стране, имајући у виду начине на које Тишма литераризује животе оних који су „преварили” смрт у осталим делима „петокњижа”, чини се да је у сваком промишљању о бекству постојао потенцијални страх од ношења с теретом гриже савести због „поклоњене” будућности какав има Мирослав Блам, донекле Вера Кронер, али и сам писац. Ноћ тематизована у причи јесте она у којој постоји могућност избора, зато и јесте најгора – у њој је описан човек „који се спрема да, чим

⁵¹ Александар Тишма, *Шта сам говорио*, 59.

⁵² Даринка Николић, „У потрази за самим собом”, *Поља*, год. 46, бр. 416, април–мај 2001, 16.

⁵³ Дамњан Антонијевић, нав. дело, 20.

⁵⁴ Александар Тишма, *Књига о Бламу*, Академска књига, Нови Сад 2011, 175.

сване дан, крене у своју пропаст, а при том неразорено тело и свест и кретање му је неометано и не носи на себи пресуду – па чак ни сумњу – за било какво лично недела”.⁵⁵ Моменат свесности о непостојању кривице, мимо оне да је човек рођен под одређеном звездом – „припадник племена осуђеног да нестане”⁵⁶ – онемогућавао је заправо човека да дела у времену Холокауста. Идеолошки продукувана и наметнута кривица постаје конкретна и жртве је неретко, уважавајући сопствена уверења о жртвености и трпљењу заснована на вековној традицији, прихватају. Између осталог, извор унутрашњег конфликта састоји се и у томе што човек као део друштвених конвенција одбијање повиновању законски утврђеним одредбама и прописима осећа као огрешење о норме, које би требало да буду гарант животне чврстине и сигурности. Тако су се, чак и у моментима угрожене егзистенције читавих групација, људи тешко одлучивали на делање иако је наредба да се крене пут логора она која „стављајући на његово [жртвино] место произвољан број, лишава рада којим се влада, лишава кретања, лишава породице, лишава старења и природне смрти и обележеног гроба”.⁵⁷ Међутим, у датом поретку свако огрешење о наредбу значило је у коначници смрт, „било куд да макне, од њега ће по сили наредба затражити да каже ко је, одакле је, због чега се удаљио од свог пребивалишта”.⁵⁸ Јунак приче „Најгора ноћ” је свестан апсурда који се обавио око њега и његове породице, осећа „да се манијачки врти око ситних незаконитости кад је закон већ давно изврнут спрдно, обрнут наопачке, и то сваки зна.”⁵⁹ Иако је Тишмина проза прожета мишљу на смрт и посмртном атмосфером, последњи издисај није оно што изазива осећања страха и стрепње, ужас је у свакодневици, у том предвиђеном трајању у стварности која је мучна и насилна.⁶⁰ Помисао на самоубиство – „једино право, сигурно, потпуно бекство”⁶¹ – једини је вид испољавања субјективитета који су жртве могле да начине као пркосан и поносан чин према својим агресорима.⁶² Јунак „Најгоре ноћи”, паралисан страхом,

⁵⁵ Александар Тишма, *Школа безбожничјива*, 82.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто, 83.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто, 91.

⁶⁰ Интригантна је у датом контексту и прича „Повратак миру” из истоимене збирке, у којој јунак излаз из мизерне реалности тражи у затворском простору ком је некада припадао.

⁶¹ Исто, 94.

⁶² У делу *Semper idem* Ђорђе Лебовић, аутор Тишми сродне провенијенције, смрт своје мајке описује на следећи начин: „Њен понос није дозвољавао да јој смртну пресуду изрекну они које је дубоко презирала. Она није имала ни један једини разлог да трпи и пати. Бога је одбацила, човека презрела, изгубила

неспреман да животне пресуде донесе најближима и себи, на крају приче остаје у истој запитаности као и на њеном почетку, с тим да на крају звоњава сата означава крај преиспитивања и полазак „из те кошмарне, најгоре ноћи, право у најгори дан, у најгоре дане”.⁶³ У дилемској запитаности се налази и Бранко Чаковић, јунак приче „Стан”, последње у збирци *Школа безбожницићва*. Припадник групације која се нашла у ситуацији да сведочи и послератним променама и дешавањима, такође је јунак с маргине. На периферији се нашао најпре „као један од криваца за претеривања, мада кривац по наређењу”, а касније услед недовољне стручности.⁶⁴ По животним околностима, односима према окружењу и породици, Чаковић и Дулич су донекле комплементарни ликови. И један и други јунак жељни су афирмације у поретку ком припадају, али са својим пољуљаним идентитетима и искривљеним представама о добру и злу не досежу даље од титуле „слаботиња-човек”, како Иво Андрић означава свог јунака у причи „Бифе ’Титаник’”.⁶⁵ Судбина двају јунака слична је и по томе што, без обзира на то какву одлуку донели, догађаји су се одвијали према прописима актуелног поретка, док се они пуким случајем налазе у незавидној позицији нивелације својих унутрашњих стања и поступања. У такву ситуацију Чаковић не долази услед преваге зла над добрим у његовој личности већ, упркос критичком преиспитивању ваљаности мера и прописа донесених у послератном периоду, одабиром да се томе не супротстави:

Да, мислио је, кривица ће зацело пасти на општину, на безличну власт, а он ће бити – чак ни њен извршилац, већ само корисник. Међутим, да нема ни једног корисника, баш ни једног, насиље над Вилмом Синдхолц не би морало, и чак не би могло бити извршено, као што у време кад се он против насиља [sic!] борио не би могло бити извршено ни једно да баш нико није пружио руку да у њему учествује.⁶⁶

Без обзира на свест о томе да се и по цену проказања могао пружити отпор насиљу и чињењу злочина, Чаковић нема капацита-

је сваку наду да ће преживети оне које је највише волела. Њен живот је изгубио сваку сврху, она је смисао видела једино у смрти. Да ли је учинила смртни грех, пркосећи божјој вољи, или је учинила храбро дело достојно дивљења? Можда грешка није била у њеном пркосу, већ у њеној вољи. Мајка је умела да измери вредност живота који јој је преостао: беше ништавна”, Ђорђе Лебовић, *Semper idem*, Лагуна, Београд 2016, 534.

⁶³ Александар Тишма, *Школа безбожницићва*, 95.

⁶⁴ Исто, 98.

⁶⁵ Иво Андрић, нав. дело, 127.

⁶⁶ Александар Тишма, *Школа безбожницићва*, 130.

тете да на тај начин буде индивидуа. Стога бира да прихвати олакшање које доноси мисао да је „одлуку донео не он, већ други”,⁶⁷ што му олакшава даљу егзистенцију, растерећену од одговорности. Иако не треба занемарити чињеницу да је Чаковић као младић, још увек школарац, у времену окупације био део покрета отпора – дакле, супротстављао се насиљу агресора, такво деловање потицало је из ниских побуда. Други младићи и он су се нашли „у свом рвању са наукама притиснути сељачким детињством за које су баш и тражили надокнаду у побуни кроз широм отворена врата разбукталога рата.”⁶⁸ Горепоменути цитат из приче „Стан” уједно је одраз аутопоетичког призива у делу Александра Тишме, којим поново апострофира људску врсту као исходиште зла и насиља. У *Књизи о Бламу* аутор, такође, указује на то да су „иза [обеју] апстракција већ и тада стајали људи, једни са својим обликованим особинама, други са неотклоњивим оптерећењима”.⁶⁹ Истина, појављују се и у Тишмином опусу, речима Ђорђа Лебовића, „зелене гранчице људскости”.⁷⁰ Одроз тога је Вилма Синдхолц, мађарска професорка која младим гимназијалцима пружа помоћ у доба окупације, дакле, уз ризик и без тражења ичега заузврат. Међутим, та слика је ту само да читаоца подсети да се у књижевности, као и у животу, добро нужно не враћа добрим – нема умирујуће истине у Тишмином делу, има само истине, најчешће обеспокојавајуће.⁷¹

Иако Бранко Чаковић није безусловно негативан, свакако је антијунак, чија идентитетска колебљивост потиче из раног детињства, обележеног смрћу мајке: „памтио је само маћеху и у овом часу веровао да због те лоше надокнаде није престајао да се пробија, целог живота, узалудно, ка топлини и светлости”.⁷² И он се, попут Дулича из приче „Школа безбожничтва”, услед слабог карактера, пољуљаних вредности, идентификује с позицијом жртве, скидајући са себе терет одговорности. Тишма тиме донекле даје одговоре на питање како и зашто су људи били у стању да неке ствари

⁶⁷ Исто, 128.

⁶⁸ Исто, 119.

⁶⁹ Александар Тишма, *Књига о Бламу*, 163.

⁷⁰ Злата Лебовић, *Дијалог о добру и злу: разговори њисца и ђумице*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад 2011, 175.

⁷¹ „Тишмин језички израз је оно што чини да тегобност саопштеног у причама буде подношљива, чак до те мере да можемо говорити и о читалачком ужитку. У њима нема великих усхита, нема конструктивних страсти, младост је свесна своје коначности, старост само неповратно изгубљене младости, психопатологија свакодневног постојања огледа се у недостатку снаге, а кад снаге има, она обично служи насиљу”, Ивана Ђурић Пауновић, „Непроверена једнопутост живота у причама Александра Тишме”, предговор у: Александар Тишма, *Повраћај миру / Искушења љубави*, Академска књига, Нови Сад 2016, 6.

⁷² Александар Тишма, *Школа безбожничтва*, 142.

